

ÎNVĂȚĂMÂNTUL ACADEMIC DIN ȚĂRILE ROMÂNE (II)

ȘERBAN N. NICOLAU

The Beginnings of Higher Education in Romanian Principalities (II). The study presents the main historical references that shaped the beginnings of academic education in both Danubian Principalities between the Mid-17th and early 19th Centuries. The first part explains the historical mechanism which established the post-Byzantine culture, through Modern and Old Greek, as the foundation of the commencements of higher education in the Romanian Principalities. The research follows the Neo-Aristotelian character of the initial attempts to establish higher education institutions in Wallachia and Moldavia to the Princely Academy in Bucharest and the gradual penetration of Western modern philosophical trends of the 18th Century. The present part of the research links the beginnings of Moldavian higher education to Cantemir Family, especially to the personality of Dimitrie Cantemir.

Key words: Greek, Latin, Neo-Aristotelian, Phanariot regime, educational reform, academy, higher education, Dimitrie Cantemir.

Învățământul academic din Moldova

La fel precum în Țara Românească, și în Moldova au existat încercări de înființare a unor școli superioare înainte de Academia Domnescă din Iași. Sunt cunoscute două asemenea școli, prima în limba latină sub Despot Vodă Heraclid (1561–1563), anume Colegiul de la Cotnari, care și-a încetat foarte curând activitatea în 1563 la moartea fondatorului¹, iar a doua înființată în 1640 sub domnia lui Vasile Lupu (1634–1653) în limba latină și greacă, transformată însă curând în școală cu predare în greacă, Colegiul de la Trei Ierarhi din Iași. Nu se știe cât a durat și nici împrejurările închiderii școlii, dar se cunoaște faptul că sub următorul domn, Gheorghe Ștefan (1653–658) sunt înlăturați în 1656 printr-un hrisov domnesc profesorii greci în favoarea vechilor profesori din Kiev care predau în latină².

Despre începuturile Academiei Domnești din Moldova, ca și în cazul Academiei din Țara Românească, au existat multe controverse istorice, dar documentele păstrate atestă indirect înființarea acesteia în 1707 în timpul domniei lui Antioh Cantemir

¹ Despot Vodă Heraclid (1511–1563), fiu de marinar grec din Samos, sau Creta după alte surse, cu oarecare instrucție căpătată în peregrinările sale aventuroase pe la universități și curți europene din Apus, era un protector declarat al protestantismului, și implicit al limbii latine, în slujba căruia pune și Colegiul de la Cotnari.

² Cf. A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Editura Academiei, 1971, p. 69.

(1705–1707), cu sprijinul a două mari personalități culturale ale vremii, Dimitrie Cantemir³, fratele său, și același patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notara⁴, cel cu ajutorul căruia este reorganizată Academia Domnească din București sub Constantin Brâncoveanu⁵. Dificultățile începutului și împrejurările războiului ruso-turc din 1711 au făcut ca școala să-și înceteze activitatea, așa încât Nicolae Mavrocordat⁶, în timpul celei de-a doua domnii moldovene (1711–1716), apelează în primăvara lui 1714 la Patriarhul Hrisant Notara pentru reorganizarea învățământului invitându-l în Moldova⁷. Prin reorganizare, școala avea profesori de greacă veche și nouă, salariile acestora erau plătite din veniturile domnești, iar la școală putea veni „oricine va voi, fără vreo plată”, ceea ce însemna un învățământ gratuit pentru toți, inclusiv pentru fiii de țărani, fără nicio opreliște. Programa școlii cu materiile predate nu s-a păstrat, dar fiind întocmită de același patriarh sub unul dintre cei mai culti și elevați domnitori pe care i-au avut Principatele, care pe lângă acestea avea în plan și o tipografie la Iași după modelul valah⁸, se poate presupune că erau aceleași ca în Țara Românească. Împrejurările istorice și politice ale acelor vremi tulburi, precum mutarea de către turci în 1716 a lui Nicolae Mavrocordat pe scaunul Țării Românești în ajunul războiului turco-austriac (1716–1718), a făcut ca școala să nu mai funcționeze conform planurilor gândite de domn și patriarhul Ierusalimului, Hrisant Notara, cu toate că succesorul său în scaunul domnesc, Mihai Racoviță⁹ în a treia domnie moldoveană (1716–1726), a întărit toate hrisoavele referitoare la învățământ, pe care însă se pare că nu le-a respectat¹⁰.

Așa se face că următorul domn, Grigore al II-lea Ghica¹¹, găsim în prima sa domnie în scaunul Mușatinilor învățământul moldovean într-o mare nevoie, încearcă

³ Vezi *infra*, cap. *Dimitrie Cantemir*.

⁴ Vezi Ș. N. Nicolau, *Învățământul academic din Țările Române (I)*, în *Cercetări filosofico-psiologice*, anul IX, nr. 2, București, 2017, p. 23, n. 20.

⁵ Cf. A. Camariano-Cioran, *ibidem*.

⁶ Vezi Ș. N. Nicolau, *op. cit.*, p. 29, n. 40.

⁷ Potrivit *Cronicii Ghirculeștilor* (cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 71), după Bobotează la începutul lui 1714, un grup de boieri moldoveni trimiși de domnitor îl întâmpină la Focșani pe Patriarhul Notara.

⁸ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 70; potrivit aceleiași cronici citate mai sus (*Cronica Ghirculeștilor*), cu ajutorul lui Hrisant Notara, domnul a înființat la Iași o tipografie care avea meșteri tipografi atât pentru limba greacă cât și pentru limba slavonă.

⁹ Mihai Racoviță a fost domn de trei ori în Moldova (1703–1705, 1707–1709, 1716–1726) și de două ori în Țara Românească (1730–1731, 1741–1744). Deși era boier român, înrudit, e drept, cu neamul bizantin al Cantacuzinilor, domniile lui au avut toate defectele domniilor fanariote, fără a avea în schimb meritele lor, distingându-se mai ales prin lăcomie, biruri mari și neglijență față de nevoile celor două țări, inclusiv față de cele ale învățământului.

¹⁰ Cf. A. Camariano-Cioran, *ibidem*.

¹¹ Grigore al II-lea Ghica, din familia de boieri români cu origini albaneze care a dat o mulțime de domni ai Principatelor Dunărene, a fost domn în patru rânduri în Moldova (1726–1733, 1735–1739, 1739–1741, 1747–1748) și în două rânduri în Țara Românească (1733–1735, 1748–1752). Deși în prima domnie din Moldova a scăzut birurile puse de lăcomia lui Mihai Racoviță, din cauza numeroaselor răscumpărări de domnii, a sfârșit prin a împovăra și el țara cu dări. A

îndreptarea lui tot cu sprijinul patriarhal de la Ierusalim al lui Hrisant Notara. Mai întâi construiește un local destinat Academiei Domnești, apoi rânduiește se pare patru forme de învățământ după limba de predare, pe care documentele vremii le numesc „școli”, câte una pentru limba greacă veche, limba greacă modernă, limba slavonă și limba română. Învățământul grecesc și cel slavo-român se făcea foarte probabil, căci lipsesc documente care să ateste aceste lucruri¹², în localuri diferite¹³. Domnul instituie o eforie a școlilor, din care făceau parte mitropolitul țării și marele vistier condusă de însuși Hrisant Notara, Patriarhul Ierusalimului, cu rolul de a controla aplicarea măsurilor domnești. Deopotrivă, Grigore al II-lea Ghica reface și situația financiară a învățământului, aflat în mare lipsă la acea vreme, printr-un buget anual a cărui constituire cădea în sarcina înaltelor fețe bisericești, a marilor boieri și dregători, dar și a negustorilor mari și mici, stabilind sume precise pentru fiecare¹⁴, și întărind toate acestea prin hrisov domnesc „pentru folosul localnicilor și al creștinilor veniți de aiurea, care ar voi să frecventeze fără plată și daruri pentru cunoștință, învățatură și creștere zisele școli”¹⁵. Reforma lui Grigore al II-lea Ghica, în ajutorul căreia se afla și

reparat numeroase mănăstiri și a zidit Mănăstirea Frumoasa și Mănăstirea Pantelimon în București. Pentru învățământul din Moldova însă, pe care l-a moștenit într-o stare jalnică din toate punctele de vedere, a fost o minte luminată și un adevărat ocrotitor și ctitor, atât prin măsurile de sprijinire a celor săraci și a celor străini care doreau învățatură, cât și prin rolul de sprijinitor și protector al grecismului balcanic și în genere al întregului Orient ortodox. Grigore al II-lea Ghica a continuat în acest sens linia generală a rolului pe care domnitorii celor două țări românești și-l asumaseră cu veacuri în urmă față de acest spațiu supus unei duble agresiuni, catolice și musulmane.

¹² Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 72. Singurele documente păstrate privind reorganizarea școlii moldovene din 1728 sunt actul patriarhal de întărire a măsurilor domnești al lui Hrisant Notara, un hrisov retrospectiv din 1747 al lui Grigore al II-lea Ghica și *Cronica Ghiculeștilor* în care se spune (p. 287): „În al doilea an al domniei sale [1728, n.n.], prin mijlocirea patriarhului Ierusalimului Hrisant, care se afla atunci în Moldova, acest domn a întemeiat [*reorganizarea* era numită la acea vreme adesea *întemeiere*, n.n.] la Iași școli cu cheltuiala sa, ca să învețe gratuit limbile elinească, grecească și moldovenească nu numai copiii oamenilor săraci, care nu puteau plăti dascăl, dar și copiii boierilor, și celor mai mari și celor mici, încă și din țări străine veneau aici să învețe carte. Pentru aceste școli domnul se cuvine să fie mult pomenit, căci socot că nu era în alte țări mai mare lipsă de învățatură ca în Moldova” (apud A. Camariano-Cioran, *ibidem*).

¹³ Cf. A. Camariano-Cioran, *ibidem*.

¹⁴ Acest sistem de finanțare a învățământului imaginat de Grigore al II-lea Ghica n-a funcționat după așteptările lui, se pare mai ales din cauza deselor schimbări ale dregătorilor, încât domnul a scutit preoții de orice impozite către stat în schimbul unui galben anual pentru școli. Sistemul a fost schimbat din nou de către Constantin Mavrocordat în prima domnie moldovenească (1733-1735), care trece în sarcina visteriei întreținerea Academiei. Sistemul era însă funcțional doar sub domniile cumpătați, sub cei risipitori care secătuiu visteria, precum fratele acestuia, Ioan Mavrocordat (domn al Moldovei între 1743-1747), dar deosebindu-se fundamental și de fratele său Constantin și de tatăl lor Nicolae, sistemul s-a dovedit un dezastru financiar pentru școli (cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 74).

¹⁵ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 73.

mintea luminată și elevată a lui Hrisant Notara, era salvatoare și în același timp în pas cu vremurile, căci pe lângă reorganizarea Academiei Domnești de la Iași, care reprezenta învățământul superior, el a sprijinit și învățământul românesc și slavonesc. Faima învățământului academic moldovean, trecută de mult de altfel de hotarele țării dacă judecăm după străinii care veneau la Academia din Iași, era constituită însă acum de cursurile superioare de literatură clasică și filosofie¹⁶.

Pe lângă studiul limbilor elină și greacă modernă în Academia Domnească de la Iași, Constantin Mavrocordat, spirit cultivat și poliglot, introduce în a doua sa domnie moldoveană (1741–1743) și limbile latină și arabă, potrivit unui cronicar, prin arabă înțelegându-se probabil limba turcă. Acest lucru are o deosebit de mare importanță, acum reunindu-se în aceeași școală de grad superior studiul limbii culte a Orientului european, greaca, și studiul limbii culte a Occidentului european, latina, adică cele două limbi prin care s-a transmis modernității cultura antică clasică și care, alături de creștinism, au dat principalele componente ale identității culturale europene.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea au avut loc nenumărate reorganizări și reforme ale învățământului din Moldova, așa cum s-a întâmplat și în Țara Românească, reorganizări care erau numite de regulă în documentele oficiale „înființări”. În funcție de mulți factori interni, precum era de pildă interesul și deschiderea culturală a domnului și a marii boierimi, și externi, precum erau de exemplu războaiele sau tulburările sociale ale veacului, școlile funcționau bine sau își întrerupeau vremelnic activitatea. Desele întreruperi erau datorate mai ales dificultăților financiare în care se găseau adesea aceste instituții, încât domnitorii căutau noi formule care să asigure material funcționarea acestora, mai ales că tendința era spre pătrunderea învățăturii în toate straturile societății și spre un învățământ gratuit. În această ordine de idei, trebuie reținut de pildă faptul uimitor și totodată rar pentru acea vreme, într-o țară feudală sub suzeranitatea Imperiului Otoman, al încercării de introducere în societatea moldoveană a unui învățământ obligatoriu. În 1749 primul mitropolit grec al țării, Nichifor, încearcă printr-o circulară să impună obligativitatea pentru copiii din păturile de jos ale societății de a merge la școală, reglementând și vârsta și durata studiilor, inițiative preluate și de următorul mitropolit al Moldovei, Iacob I Putneanul¹⁷.

Deși școala se lupta cu foarte multe probleme, în primul rând materiale, calitatea învățământului nu era deloc ignorată. Către 1759, printr-un hrisov dat de Ioan Teodor Callimachi, se ia în Moldova măsura desființării tuturor „școlilor particulare”, în fapt grupuri de tineri adunați în jurul câte unui profesor, adeseori fără pregătirea necesară și care nu se puteau compara cu profesorii din învățământul oficial al țării atent selecționați, recomandând totodată ca toți copiii să frecventeze Academia Domnească.

Mai trebuie spus că de regulă la preluarea domniei de către un domn mai luminat care-și dădea seama de importanța și necesitatea existenței școlilor în genere și a celor superioare mai ales, se făcea câte o reorganizare în urma unor controale care arătau starea de fapt a învățământului țării. Dar cauzele repetatelor reorganizări trebuie

¹⁶ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 74.

¹⁷ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.* pp. 75–76.

căutate și în faptul că, pe de o parte, legăturile cu Occidentul, în care se petrecea o vădită orientare către științele pozitive aflate în plin progres, erau din în ce mai strânse și, pe de altă parte, în legăturile strânse și influențele reciproce, inclusiv în privința învățământului, dintre Moldova și Țara Românească.

Potrivit Ariadnei Camariano-Cioran¹⁸, cea mai bună organizare dată Academiei Domnești din Iași în 1766 se datorează domnitorului Grigore Alexandru Ghica¹⁹, cu sfaturile și ajutorul învățatului grec Constantin Caraianis din Epir și al lui Nichifor Theotochis, întors din Apus unde făcuse studii, inițial profesorul odraslelor domnești și apoi profesorul Academiei. Un fapt demn de semnalat îl constituie acela că domnul nu avea numai grija învățământului superior reprezentat de Academia din Iași, ci deopotrivă și pe cea a școlile românești din provincie, numind în fiecare eparhie și ținut câte un dascăl, pentru „ca toți creștinii țării acesteia, mirenii și copiii preoților să se procopsească cu învățătura și faptele bune”²⁰. Tot Grigore Alexandru Ghica ridică din temelie o clădire destinată numai Academiei lângă mitropolia ieșeană²¹. Dar aceasta reorganizare n-a dus la funcționarea normală a Academiei, mai ales din pricina războaielor, încât între 1771 când se redeschid cursurile și 1775 când revin la o funcționare oarecum normală, școala a funcționat sporadic²². La fel se dezorganizează învățământul în timpul războiului din 1788–1791 și din nou trebuie reorganizat, de data aceasta prin voința domniei și cu ajutorul mitropolitului Iacob Stamati al Moldovei. Această perioadă este considerată ca apogeul dezvoltării învățământului din Moldova, căci Iacob Stamati era un spirit luminat și un prelat cult care susținea cauza predării limbii grecești invocând faptul că și în academiile occidentale erau numeroși susținători ai înlocuirii limbii latine cu limba greacă socotită mai potrivită la „paradosirea epistemurilor”, adică la predarea științelor, care treptat înlocuiseră disciplinele din vechea programă de la începutul sec. al XVIII-lea²³.

¹⁸ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 77.

¹⁹ Din hrisovul domnesc de reorganizare reiese că limba latină continua să fie studiată, deopotrivă limba română, că primul profesor nu mai era numit „filosoful”, ci „dascălul epistimurilor”, adică al științelor, că se formase o eforie a școlilor cu rol de control, că școala avea 20 de bursieri străini și săraci, iar de bibliotecă avea grijă un bibliotecar anume numit (cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 78).

²⁰ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 79.

²¹ Cum s-a întâmplat și în Țara Românească, noua clădire a Academiei a fost ocupată după puțin timp de divanul Moldovei atunci când școala și-a încetat activitatea, așa precum în timpul războiului ruso-turco-austriac (cf. A. Camariano-Cioran, *ibidem*).

²² Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, pp. 79–80.

²³ Faptul că se punea un accent din ce în ce mai mare pe predarea științelor așa-zis pozitive nu înseamnă că erau neglijate disciplinele filosofice tradiționale de acum ale învățământului academic, căci din documentele rămase de la acea reorganizare reiese o egală atenție dată „sfintei filosofii”, ca și limbii latine atât de necesară înțelegerii pravilelor, dar și „pentru îmbogățirea și îndreptarea limbii moldovenești”. Din aceleași documente mai aflăm și că școala avea 24 de bursieri care erau obligați să urmeze cursurile 6 ani spre a fi socotiți absolvenți. Tot atunci sunt

Despre primii ani ai secolului al XIX-lea lipsesc documente mai amănunțite ale situației școlilor. Se cunoaște de pildă faptul că la 1803 domnul Alexandru Moruzi printr-un hrisov a acordat ajutoare pentru 40 de bursieri săraci. În timpul războiului dintre 1806–1812, deși tulburată, școala nu-și va înceta activitatea, căci în 1808 este angajat pentru patru ani ca profesor director Dimitrie Govdelas, doctor al universității din Pesta, care preda aritmetica, algebra, geometria, cosmografia și cronologia cu istoricul cutremurelor. De altfel, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Nichifor Theotochis și Iosip Mesiodax introduseseră în școala de la Iași filosofia modernă și științele pozitive în pas cu secolul luminilor²⁴. Pentru învățământul în limba română este important anul 1813, când domnul dă aprobarea introducerii în Academia Domnească a unui curs superior de inginerie ținut în limba națională de către Gheorghe Asachi, ceea ce va marca începutul trecerii treptate de la învățământul superior în limba greacă la cel în limba română²⁵.

Paralel cu învățământul superior în limba română și independent de Academie, către sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, este introdus la Iași sistemul de învățare lancasterian în limba greacă, sistem deja foarte răspândit în Anglia, multe țări europene și chiar în America, de către boierul Nicolae Rosetti Roznovanu²⁶. La școala lancasteriană deschisă de boierul Rosetti Roznovanu au învățat și foarte mulți absolvenți ai Academiei în dorința de a aplica metoda în activitatea lor ca profesori, între care și foarte mulți greci care au dus-o și au răspândit-o în mai toată Grecia balcanică și insulele ei. În Țara Românească, metoda a fost introdusă de către Ion Heliade Rădulescu, Daniil Tomescu și Teodor Paladi. Este important de amintit că pentru această metodă pedagogică, în cele două țări românești, au existat de la început manuale și materiale didactice în limba română²⁷. Paralel cu acest sistem se dezvoltă în capitalele Principatelor și învățământul în limba română datorită lui Gheorghe Asachi și Gheorghe Lazăr. La aceste școli românești veneau mulți foști elevi ai academiilor grecești care au format nucleul inițial al acestora.

În urma mișcărilor revoluționare care cuprinseseră nu numai Țara Românească la 1821 sub sabia lui Tudor Vladimirescu și a pandurilor lui, dar și întreaga zonă

obligăți negustorii care aduceau cărți din străinătate să doneze câte un exemplar bibliotecii Academiei (cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 81).

²⁴ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, pp. 85-86.

²⁵ Neavând de la început manuale de inginerie în limba română Asachi a ținut la început cursurile în limba franceză pentru ca în următorul an (1814) să țină primele cursuri în limba română (cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 86).

²⁶ Sistemul acesta de predare, numit și „învățare mutuală”, fusese creat de către pedagogul englez Joseph Lancaster (1771–1838) către 1798 într-o suburbie a Londrei, unde reușea să instruiască elementar și gratuit foarte mulți copii. Avea avantajul costurilor mici și posibilității instruirii unui număr foarte mare de școlari, dar dezavantajul că nu se putea aplica decât învățământului elementar, în cel superior nefiind potrivit, după cum s-a dovedit. A fost descris în amănunt de către autor în două lucrări, *Improvement in education* (Londra, 1805) și *The British System of education* (Londra, 1810). Despre inițiativa lui Nicolae Rosetti Roznovanu și aplicarea sistemului în Moldova începutului de secol XIX vezi A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, pp. 87–94.

²⁷ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, pp. 93–94.

balcanică prin mișcarea națională eteristă grecească de eliberare de sub turci, Academiiile Domnești din Principate sunt desființate prin firman împărătesc, fiind socotite cu îndreptățire focar de răspândire a sentimentelor naționale și a ideilor noi filosofice și politice în pas cu vremea în rândul elevilor și a populației în genere. Acest învățământ superior din Academiiile Domnești de la București și Iași, tolerat atâta timp de Poartă, devenit încet dar sigur periculos pentru ordinea politică aproape feudală în care încremenise Imperiul Otoman, și-a arătat utilitatea inclusiv în această privință.

Dar desființarea oficială a celor două Academii, ca și răspândirea învățământului în limba română, n-a însemnat nicidecum dispariția celui în limba greacă sau a circulației cărților grecești pe teritoriul Principatelor. Învățământul în limba greacă s-a refugiat în multe școli particulare frecventate mai ales de fiii boierimii române, iar limba greacă a continuat să fie studiată după obicei în școlile românești oficiale alături de alte limbi străine europene²⁸.

*

Deși așa-zisul secol fanariot a fost adesea blamat, mai ales de către istoriografia comunistă ideologizată excesiv, trebuie spus că alături de petele întunecate, îndreptățit condamnate ale unor domnii negre pentru Țările Române, au existat și multe domnii care au dus la progresul acestora, iar capitoul important al învățământului este doar unul dintre ele. Afirmatia, prea des repetată de către unii istorici chiar și acum, potrivit căreia învățământul în limba română începe cu Gheorghe Asachi este numai în parte adevărată. Este adevărat faptul că doar învățământul superior în limba română începe cu Gheorghe Asachi, dar se uită în genere faptul că în decursul întregului secol al XVIII-lea, adică în plin secol fanariot, paralel cu Academiiile Domnești în limba greacă din cele două țări a existat și un învățământ elementar românesc cu dascăli români. Dacă la începutul sec. al XVIII-lea școlile românești erau mai puține, numărul lor a crescut mai ales în a doua jumătate a acestuia încât practic nu exista oraș de provincie fără o asemenea școală în limba română. Domni fanarioți luminați, culți și cu mare grijă pentru învățământ, cum au fost de exemplu Nicolae Mavrocordat, Constantin Mavrocordat, Alexandru Ipsilanti sau Grigore Alexandru Ghica, iar aceștia nu sunt singurii, au înființat numeroase școli în limba națională. Faptul că a lipsit un învățământ superior în limba română se datorează și împrejurărilor că românii care aveau pregătirea necesară unei asemenea întreprinderi erau de regulă din rândul boierimii, prea puțin dispusă să îmbrățișeze o carieră didactică²⁹. La fel de des se uită și că hrisoavele domnești ale deselor reorganizări ale Academiiilor Domnești cuprindeau mai totdeauna și dispoziții pentru școlile românești de provincie, care se aflau tot sub jurisdicția statului.

²⁸ *Ibidem*, p. 95.

²⁹ Cf. A. Camariano-Cioran, *ibidem*.

Dimitrie Cantemir

Cea mai importantă personalitate culturală românească de la cumpăna secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea este fără îndoială Dimitrie Cantemir. S-a născut în 1675³⁰ ca fiu al viitorului domn al Moldovei Constantin Cantemir³¹ și al Aniței Bantăș³². Tatăl său s-a îngrijit să-i dea o educație cât mai aleasă, apelând la unul dintre cei mai vestiți dascăli ai acelor timpuri, călugărul și cărturarul cretan Ieremia Cacavela³³. Primii ani îi petrece în Moldova unde se pare că face primele studii ele-

³⁰ Deși unii istorici dau ca dată a nașterii 26 octombrie 1673, alții 1674, aceasta nu este cu certitudine cunoscută până în prezent. Dacă în 1688, când pleacă la Constantinopol ca garanție lăsată de tatăl său la Poartă, Dimitrie spune (în *Vita Constantini Cantemyri*) că avea 12 ani, ipoteza Ariadnei Camariano-Cioran, susținută și cu altă mărturie a lui Dimitrie Cantemir, că anul nașterii trebuie să fie 1675 este cea mai probabilă (vezi *infra*, n. 33)

³¹ Constantin Cantemir (1612–1693) făcea parte din familia Cantemireștilor, socotit de unii istorici ca un mic boier de țară, de alții ca provenind dintr-un neam modest de răzeși. Nu a avut înclinații de cărturar, spre deosebire de cea de-a treia sa soție, Ana Bantăș, care a avut o educație aleasă. A îmbrățișat cariera armelor unde s-a făcut remarcat pentru calitățile sale și a îndeplinit mai multe dregătorii înainte să ajungă domn. Deși era în general fidel Porții, era împotriva domniilor fanariote, ceea ce se pare că i-a adus sprijinul lui Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești, cu ajutorul căruia a și ajuns pe scaunul Moldovei (1685–1693). Ion Neculce (*Letopisețul țării Moldovei*) socotește că a fost ales de marea boierime a țării tocmai pentru că era bătrân (73 de ani), fără carte și fără avere, adică ușor de manevrat în interesul acesteia. A fost în conflict cu Constantin Brâncoveanu, care i-a urmat lui Șerban Cantacuzino pe tronul Țării Românești, și a făcut multe greșeli încercând să-și apere scaunul domnesc, între care și aceea de a-l condamna la moarte și executat în 1691 pe Miron Costin. Fiul său, viitorul cărturar Dimitrie Cantemir, i-a dedicat o carte (*Vita Constantini Cantemyri*) în care a încercat să-i reabiliteze oarecum memoria. În ciuda faptului că nu știa carte, a dat o educație aleasă și temeinică fiilor săi Antioh, fratele mai mare al cărturarului, și Dimitrie, amândoi viitori domni ai Moldovei.

³² Ana Bantăș provenea dintr-o veche familie moldoveană și era a treia soție a lui Constantin Cantemir. Spre deosebire de soțul ei, avea educație și știință de carte, lucru rar pentru o femeie în acele timpuri, pe care fiul său, Dimitrie Cantemir, o descrie ca pe o „femeie vrednică de pomenit printre cele dintâi femei ale veacului aceluia, știutoare de bună carte”.

³³ Potrivit Ariadnei Camariano-Cioran (*Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în *Revue des études sud-est européennes*, Tome III, nr. 1–2, București, 1965, pp. 165–190), Ieremia Cacavela, profesorul lui Dimitrie Cantemir, s-a născut în Creta în 1643 pe vremea când aceasta era supusa Veneției, ceea ce l-a făcut pe Nicolae Iorga, alături de rezonanța negrească a numelui, să presupună o origine italiană a vestitului călugăr savant. Dar potrivit propriilor relatări, el era de origine greacă. După studiile primare în localitatea natală Rethymnon, fiind o fire aventuroasă și dornică de învățătură, el a ajuns trecând prin Londra în 1667 la Leipzig și apoi la Viena, centre universitare vestite și frecventate de mulți greci în epocă. Aici a studiat teologia, filosofia și medicina fiind remarcat pentru calitățile sale intelectuale deosebite de celebrul umanist din Leipzig Ioannes Olearius, cu care va și păstra multă vreme legătura. Se cunoaște dintr-o scrisoare către acesta că la 1670 se găsea în Viena. A întreținut corespondență și cu alți umaniști vestiți ai epocii și pe lângă faima de filosof, teolog și medic a căpătat-o și pe cea de poliglot, știind bine greaca, latina, ebraica și italiana. După obiceiul umanist al epocii și potrivit calităților sale deosebite, a fost interesat de toate domeniile, fiind considerat din timpul vieții

mentare și învață slavona, dar nu se cunosc numele dascălilor, apoi în 1688–1691 se găsește la Constantinopol unde îl înlocuiește pe fratele său Antioh ca garanție la Poarta Otomană lăsată de tatăl său domn al Moldovei. Acum învață latina și turca și acumulează o mulțime de cunoștințe din cele mai diverse domenii, potrivit propriei sale mărturii din *Vita Constantini*³⁴. Anul întoarcerii din prima ședere la Constantinopol (1691), când avea probabil 16 ani, reprezintă începutul celei de-a treia etape și cea mai importantă a studiilor lui Dimitrie Cantemir, când tatăl său îl cheamă pe Ieremia Cacavela, deja renumit pentru erudiția sa, să-i fie acestuia profesor. Dar Ieremia Cacavela nu i-a fost profesor numai fiului domnului, ci unei clase întregi alcătuită și din alți fii de boieri moldoveni într-o sală special dedicată acestui lucru la curtea domnească. În ciuda faptului că tatăl său era neinstruit, știm din mărturia fiului păstrată într-o scrisoare târzie către Cacavela unde rememorează acea perioadă că se interesa de câteva ori pe zi de mersul cursurilor, controlând și

un adevărat erudit. A fost profesor, egumen de mănăstire, predicator, traducător și scriitor în multe centre culturale europene, dar și în insula Corfu și la Constantinopol, unde îl găsim ca predicator al Patriarhiei Ecumenice, fără a se cunoaște cu precizie datele acestor împrejurări. Despre șederea la Constantinopol se știe că a fost înainte de venirea în Principatele Române chiar din mărturiile lui Dimitrie Cantemir, care corelate cu alte surse indică cel mai probabil anul 1678. Este aproape sigur că la 1686 se găsea în Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, ca scriitor, traducător al *Asediului Vienei* și ca egumen al Mănăstirii Plăviceni de pe valea Oltului, unde a stat până în 1688. Deși s-a afirmat că ar fi fost și profesor la Academia Domnească din București, nu există nimic cert care să ateste acest lucru, după 1688 pierzându-i-se urmele pentru câțiva ani. Deopotrivă se pare că nu este adevărată nici afirmația că ar fi fost profesor al Academiei Domnești din Moldova în timpul când era profesorul lui Dimitrie Cantemir. Din *Descrierea Moldovei* a lui aflăm că tatăl lui, Constantin Cantemir, îl invită în Moldova ca preceptor al fiilor săi și al altor fii de boieri moldoveni, iar Nicolae Iorga spune că „preceptoratul” lui Cacavela a fost un preceptorat de curte, adică fără legatură cu Academia ieșeană. Nu se știe precis datele între care Cacavela a fost profesorul lui Cantemir, căci nici acesta nu dă indicații precise. Se pare că în 1691, după întoarcerea lui Dimitrie Cantemir de la Constantinopol, unde stătuse trei ani (1688-1691) ca garanție a tatălui său față la Poartă, Cacavela trece din Valahia în Moldova și începe cursurile cu o clasă specială de fii de boieri din care făcea parte și Dimitrie, fiul domnului. De la acesta deprinde viitorul savant și cărturar foarte multe cunoștințe, Cacavela fiind un profesor a cărui știință de carte era demnă de oricare institut superior. Așa se explică și faptul dezvăluit de corespondența de mai târziu a savantului către profesorul său în care regretă acele vremuri și își exprimă gratitudinea pentru toate câte le-a învățat de la el. Cacavela a avut o influență importantă atât asupra lui Dimitrie Cantemir, cât și asupra tatălui acestuia, domnul țării, și a întregii familii și mediului cultural ieșean al acelor timpuri. Într-una din scrierile filosofice importante ale viitorului cărturar, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii (Compendiolum)*, este clară influența lecțiilor sale cu profesorul călugăr. A lăsat o bogată și erudită operă, între care trei lucrări de teologie dogmatică despre biserica orientală, numeroase traduceri de istorie care au circulat și în Principatele Dunărene și în Transilvania, și o lucrare de logică (*Institutio logices*) care deopotrivă l-a influențat pe tânărul Cantemir în lucrarea sa de tinerete *Compendiolum*.

³⁴ *Ibidem*, pp. 170–171.

verificând modul cum se desfășurau³⁵. Cacavela își învață elevul mai întâi greaca și primele noțiuni de filosofie și cultură greco-latină, cam tot atâta cât se putea învăța și la Academia Grecească din Constantinopol. Preceptoratul lui Cacavela durează doar până în 1693, când după moartea tatălui său ajunge domn pentru câteva zile (sf. lui martie–mijlocul lui aprilie 1693), dar este prins de turci și dus din nou la Constantinopol.

Acum, la 18 ani, începe a patra etapă și ultima a studiilor sale. În capitala imperiului, unde Academia Grecească din Fanar iradia vechea cultură antică clasică, are ocazia să cunoască și o mulțime de intelectuali cu vederi filosofice și științifice dintre cele mai înaintate și în pas cu vremea. Despre această perioadă continuă controversile istorice, căci nu există certitudinea documentabilă că tânărul Cantemir a urmat cursurile Marii Academii din Constantinopol. Cert este că a urmat timp de opt luni cursuri cu Meletius³⁶, mitropolit al Artei și apoi al Atenei, înalt prelat erudit, care pe lângă cultura clasică, predându-i de pildă principiile lui Thales, îl inițiază și în filosofia mai nouă a flamandului Jan Baptista van Helmont³⁷. Potrivit lui Nicolae Iorga, tot Meletius este cel care-l formează pe Cantemir ca viitor istoric și geograf³⁸. Tot atunci îl cunoaște și face cursuri de filosofie cu el pe Iacomi de Moreea³⁹. Tot la Constantinopol învață limbile orientale, persana și araba, ajungând cu timpul să cunoscă 11 limbi și să fie socotit unul dintre cei mai mari poligloți ai vremii. Reușește să-l vadă pe fratele său Antioh Cantemir la domnia Moldovei în două rânduri (1696–1700 și 1705–1707), în prima domnie rămânând zălog pentru domn la Poartă. În a doua domnie a lui Antioh reușește să înființeze împreună cu acesta Academia Domnească de la Iași (1707)⁴⁰, cea mai importantă școală superioară care-și va pune amprenta mai bine de un secol, până în 1821 când este desființată prin firman împăratesc al Porții, împreună cu Academia Domnească din București, pe cultura întregului spațiu românesc și balcanic.

După o scurtă ședere în Moldova în 1700 se reîntoarce la Constantinopol pentru a ține piept intrigilor lui Constantin Brâncoveanu, domnul Țării Românești și dușmanul familiei, cel care-l îndepărtase prima dată de pe scaunul Moldovei. Într-un palat construit pe malul Bosforului se dedică studierii limbilor, filosofiei, muzicii turcești, pentru care creează chiar un sistem de notare, și scrierilor sale, bucurându-se în capitala imperiului de prestigiul unui poliglot și învățat enciclopedist cum era în fapt. În 1710

³⁵ *Ibidem*, p. 171.

³⁶ Vezi A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Salonic, Institute for Balkan Studies, 1974, index, p. 762.

³⁷ Jan Baptista van Helmont (1577–1644) a fost medic, fizician și filosof flamand, căruia, în ciuda faptului ca era influențat încă de practicile alchimiste și magice ale Evului Mediu și Renașterii, iar știința experimentală era abia la începuturile ei, i se datorează numeroase descoperiri științifice, precum acidul carbonic, hidrogenul sulfurat, protoxidul de azot și multe altele.

³⁸ Meletius este autorul unei *Istории ecleziastice* și al unei *Geografii vechi și noi*.

³⁹ Cf. A. Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations ...*, p. 172.

⁴⁰ Vezi *supra*, cap. *Învățământul academic din Moldova*.

primește domnia Moldovei, dar la izbucnirea războiului ruso-turc trece de partea rușilor și pierde domnia în urma victoriei turcești din 1711 de la Stănilești pe Prut. Este nevoit să se refugieze în Rusia până la sfârșitul vieții, stabilindu-se mai întâi, pentru puțin timp însă, la Harkov unde primise de la Petru cel Mare un mic domeniu și titlul de cneaz, pentru ca în 1712 să se stabilească la Moscova, primind de la țar un domeniu mai mare și un venit anual potrivit rangului său⁴¹. În 1699 se căsătorise cu fiica lui Șerban Cantacuzino, Casandra Cantacuzino (1681–1713), care moare însă la scurt timp după mutarea la Moscova (1713), rămânând singur până în 1719 când se căsătorește la Petersburg, unde-l urmasă pe Petru cel Mare, cu principesa rusoaică Trubețkoi. În această perioadă se ocupă mai ales de studiile și scrierile sale, intră în corespondență cu Leibniz, iar în 1714 este ales membru al Academiei din Berlin ca o recunoaștere a meritelor sale de cărturar și savant european. A fost foarte legat de țarul Rusiei, Petru cel Mare, căruia se pare că-i erau foarte utile și necesare sfaturile sale pornite din cunoștințe vaste și temeinice și din înțelepciune rafinată de lecturi filosofice, fiind unul din cei trei membri ai Consiliului Intim. Când curtea Rusiei s-a stabilit la Petersburg, Cantemir l-a urmat pe țar, la fel cum a făcut și în 1722 când acesta a pornit o campanie împotriva Persiei. A fost însă nevoit să se întoarcă în Rusia din pricina diabetului de care suferea și care i-a adus moartea în 1723 în plină putere la moșia sa Dimitrovca. Datorită marelui nostru istoric Nicolae Iorga, cel care s-a luptat pentru repatrierea rămășițelor lui, din 1935 osemintele acestui domn și savant român odihnesc acum la biserica Trei Ierarhi din Iași sub o lespede pe care stă scris: „Aici, întors din lunga și pre greaua pribegie înfruntată pentru libertatea țării sale, odihnește Dimitrie Cantemir, domn al Moldovei”.

Dimitrie Cantemir a scris foarte multe lucrări în mai multe limbi și în domenii diferite, între care cele mai cunoscute sunt următoarele:

- *Divanul sau gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau giudețul Sufletului cu Trupul*⁴².
- *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago (Imaginea indescriptibilă a științei sacrosancte)*⁴³.
- *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Otomanicae (Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman)*, scrisă în limba latină, compusă în 1716, apărută pentru prima dată în limba engleză la Londra în 1734–1735 prin străduința fiului său, Antioh Dimitrievici Cantemir, sub titlul *History of The Growth and Decay of The Otoman Empire*, I–II, după care au urmat ediții în limba franceză (1743) și limba germană (1745). În limba română a fost publicată prima dată în 1876 (vol. III–IV din Dimitrie Cantemir, *Opere*, Societatea Academică) după copia făcută de Gr. Tocilescu în Rusia. Scrierea cuprinde două părți distincte, prima urmărind evoluția ascendentă a puterii otomane de la începuturile sale și sultanul Osman, întemeietorul imperiului,

⁴¹ Cf. N. Bagdasar, *Dimitrie Cantemir*, în vol. *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, *Filosofia românească de la origini până astăzi*, București, Societatea Română de Filosofie, 1941, p. 4.

⁴² Vezi *infra*, n. 56.

⁴³ Vezi *infra*.

până la 1672 când Cantemir consideră că imperiul intră în faza lui de declin, iar a doua, mai restrânsă, cuprinzând perioada de la 1672–1712 unde sunt analizate și cauzele care ar putea duce la căderea puterii otomane. Cantemir analizează și posibilitățile popoarelor asuprite de a-și dobândi libertatea.

– *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*, scris în limba latină și tradus chiar de Cantemir în limba română, compus între 1719–1722. Lucrarea cuprinde concepția lui Dimitrie Cantemir asupra formării poporului și limbii române și se bazează pe mai mult de 150 de izvoare românești sau străine în limbile greacă, latină, polonă și rusă. El susține originea latină a tuturor dialectelor românești și originea romană a populațiilor românești.

– *Descriptio Moldaviae (Descrierea Moldovei)*, scrisă în limba latină în Rusia între 1714–1716 la cererea Academiei din Berlin, tradusă în limbile germană, rusă, greacă și română. Este o cercetare interdisciplinară cu caracter enciclopedic care reunește elemente de geografie, etnografie, demografie, cartografie și chiar psihologie colectivă. În prima parte e prezentată geografia Țării Moldovei, cu relieful, bogățiile solului și subsolului și organizarea administrației țării. În partea a doua este descrisă politica țării, cu forma de guvernare, curtea domnească cu obiceiurile ei, oastea țării, justiția, clasele sociale și obiceiurile. A treia parte vorbește despre religia și cultura țării, tratând în mod special limba și literatura moldovenească.

– *Systema de religione et statu imperii turcici (Sistemul religiei mahomedane)*, lucrare scrisă în limba latină, compusă în 1722 la Petersburg, tradusă în limba rusă. Este o lucrare care descrie în șase părți viața spirituală a lumii islamice, a obiceiurilor și tradițiilor religioase. Sunt povestite viața și activitatea profetului Mahomed, este analizat critic conținutul Coranului, sunt comparate diferitele dialecte ale limbii arabe, obiceiurile și ritualurile religioase, viața socială și de familie, portul veșmintelor, sectele și ordinele călugărești care existau atunci în Imperiul Otoman.

– *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices Universalis Doctrina (Doctrina fizică generală a lui Jan Baptista van Helmont)*⁴⁴.

– *Vita Constantini Cantemyri (Viața lui Constantin Cantemir)*, lucrare scrisă în limba latină între 1716-1718, tradusă în limba română și publicată ultima dată în 1996 cu o prefață a lui Virgil Cândea. Este o lucrare biografică despre Constantin Cantemir, tatăl savantului și domnul Moldovei în care încearcă să explice și unele dintre deciziile controversate ale domniei sale, cum este episodul uciderii lui Miron Costin. Este importantă pentru aspectele biografice privitoare la viața autorului, care altfel n-ar fi fost cunoscute.

Scrierile de filosofie sunt relativ puține, dar ating mai multe domenii, precum logica, ontologia, filosofia naturii, filosofia istoriei și a culturii, teoria cunoașterii, etica. Nu se poate însă vorbi despre un sistem filosofic elaborat. Cu toate acestea, concepția sa filosofică, dincolo de contradicțiile inerente unei elaborări nesistematice, stă la baza întregii sale opere.

⁴⁴ Vezi *infra*.

Compendiolum universae logices institutiones (*Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*⁴⁵) este o lucrare scrisă în limba latină, compusă în 1701, rămasă în manuscris, tradusă în limba română de Dan Slușanschi, cu un studiu introductiv de Alexandru Surdu și publicată în 1995. Lucrarea este o compoziție a tânărului Dimitrie Cantemir cu privire la întreaga logică clasică, tratând despre cele trei forme logice tradiționale, noțiunea, judecata și silogismul. Lucrarea este scrisă sub influența lecțiilor de logică cu profesorul său cel mai îndrăgit, Ieremia Cacavela⁴⁶, și a lucrării de logică clasică a acestuia, *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum* (*Învățătura logicii spre folosul filosofilor moderni*). Astfel, potrivit lui Alexandru Surdu, orice analiză a conținutului lucrării *Compendiolum* trebuie făcută împreună cu tratatul lui Cacavela, *Institutio logices* constituind nu sursele sau izvoarele lucrării lui Cantemir, ci însăși materia lui⁴⁷. După o introducere la întreg tratatul, în care logica este numită „cheia celor mai ferecate porți ale filosofiei”, darul dumnezeiesc ca omul să se ridice de la păcatul inițial la cele cerești și la adevărata înțelepciune⁴⁸, este rezumat în trei cărți tratatul lui Cacavela⁴⁹. Clasic, pe linia vechilor comentatori greci⁵⁰, pentru Cantemir „logica este arta instrumentală a filosofiei, care se ocupă de *cuvintele ce semnifică lucrurile prin concepte* și după ale cărei reguli ordonate fiind instrumentele raționale, facem deosebirea dintre adevăr și fals”⁵¹.

S-ar putea, la o privire superficială, ca *Micul compendiu* de logică al principelui Cantemir să pară un simplu rezumat al tratatului maestrului său. În realitate încercarea lui „rămâne memorabilă prin exemplaritatea ei”, cum arată Alexandru Surdu⁵², căci el încearcă să întemeieze o cultură românească prin elaborarea unei lucrări de logică în

⁴⁵ Dimitrie Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, traducere din limba latină D. Slușanschi, studiu introductiv, note și indice Al. Surdu, București, Editura Științifică, 1995.

⁴⁶ Despre călugărul cărturar vestit în epocă, Ieremia Cacavela, și peregrinările sale în Țările Române, vezi *supra*, n. 33 și A. Camariano-Cioran, „Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines”, în *Revue des études sud-est européenne*, tom III (1965), nr. 1–2, București, Editura Academiei, 1965.

⁴⁷ Cf. Al. Surdu, *Studiu introductiv*, în Dimitrie Cantemir, *Compendiolum ...*, ed. cit., p. 28.

⁴⁸ Cf. D. Cantemir, *Compendiolum ...*, ed. cit., p. 94.

⁴⁹ Asupra modalităților prin care Cantemir a rezumat tratatul lui Cacavela *Institutio logices*, vezi Al. Surdu, *op. cit.*, pp. 71–77.

⁵⁰ Pentru comparație, în sinteza lui Ammonius (*In Aristotelis categorias commentarius* (CAG, vol. IV, pars IV), edidit A. Busse, Berlin, 1895, p. 9, 17–18 (37b10–11), p. 230 în traducerea lui Constantin Noica (Porfir, Dexip, Ammonius, *Comentarii la Categoriile lui Aristotel însoțite de textul comentat*, București, Editura Academiei, 1968); subl. n.): „Scopul filosofului [Aristotel, n.n.] este de a trata despre *cuvintele ce semnifică lucruri* (περι φωνών σημαίνουσών πραγμάτων) prin mijlocirea gândurilor (διὰ μέσων νοημάτων)”.
⁵¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 97 (subl. n.).

⁵² Cf. Al. Surdu, *Semnificația logicii în opera lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *Vocații filosofice românești*, București, Editura Academiei, 1995, pp. 13–14.

latină, dar care urma să fie tradusă de el în românește⁵³ „pentru a pune astfel bazele raționale ale demonstrațiilor sale istorice (...) care s-au dovedit cu timpul corecte”⁵⁴. Deși acest lucru nu s-a întâmplat, Cantemir trebuie socotit ca primul creator de limbaj filosofic în limba română și în spiritul ei. Analiza pe care o face Alexandru Surdu în *Studiul Introductiv la Compendiolum* pentru o serie de termeni tehnici logici și filosofici în genere⁵⁵ confirmă modul în care caracteriza Constantin Noica încercarea principelui de a traduce „în adânc, în ființa lor, categoriile lui Aristotel, reînființându-le în limba română”⁵⁶. Neîmplinit potrivit intenției inițiale, planul său s-a fătuicit în parte, căci în *Istoria ieroglifică*⁵⁷ și în *Divanul*⁵⁸ avem numeroase exemple despre felul cum înțelegea Cantemir traducerea terminologiei filosofice în românește. Astfel, termenul „socoțială”, care traduce latinescul *ratio* (λογος), adică ceea ce numim acum îndeobște „rațiune”, împreună cu toate derivatele sale substantivale („nesocoteală”, „nesoco-

⁵³ Cantemir vorbește la începutul *Istoriei ieroglifice* despre faptul că vrea să transpună „întreaga învățătură a logicii pre limba noastră” (cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p. 14).

⁵⁴ Al. Surdu, *ibidem*.

⁵⁵ Cf. Al. Surdu, *Studiu introductiv*, în Dimitrie Cantemir, *Compendiolum ...*, ed. cit., pp. 79–82.

⁵⁶ Cf. C. Noica, *Rostirea filozofică românească*, București, Editura Științifică, 1970, p. 126: „Cantemir încearcă să traducă în adânc, în ființa lor, categoriile lui Aristotel, reînființându-le în limba română. El înțelege – aceea ce nu se mai observă întotdeauna – că în cele zece categorii zac întrebările cugetului. Conceptele cele mai generale ale cugetului nu sunt altceva decât întrebările lui fundamentale: ce este? cât de mare? unde este? când este? Atunci, în traducerea acestor categorii („zece forme supt carile Aristotel toate ființele lucrurilor cuprinde”, definește Cantemir) trebuie să cauți a păstra tocmai amintirea întrebării, ce apare deschis ca întrebare în aproape toate categoriile aristotelice elinești”.

⁵⁷ *Istoria ieroglifică* (titlul complet: *Istoria ieroglifică în doasprădzece părți împărțită, așijderea cu 760 de sentenții frumos împodobită, la începătură cu scară a numerelor streine tâlcuitoare*) a fost scrisă în 1705 la Constantinopol în limba română și publicată prima dată la București în 1883. Greu de încadrat, dacă nu imposibil, într-un gen literar, a putut fi socotită roman alegoric, poem eroi-comic în proză, pamflet politic în care este istorisită în cheie criptată disputa politică dintre Brâncoveni și Cantemirești. Așa cum arată V. Căndea (ed. de mai jos, p. 24), este de remarcant faptul că, spre deosebire de *Sacrosanctae* (1696-1700), unde aristotelismul este respins *ab initio*, aici poziția lui Cantemir față de peripatetism este mai binevoitoare, iar Aristotel „un greu și deplin învățător”, încât apar frecvent în *Istoria ieroglifică* concepte precum „materie”, „formă”, „substrat”, „esență”, „accident” sau teoria „celor patru pricini (cauze)” (ediția critică în Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere complete*, vol. IV, editor Virgil Căndea, Editura Academiei, 1973).

⁵⁸ *Divanul sau gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau giudețul Sufletului cu Trupul* a fost scrisă în limba greacă și limba română și tipărită la Iași în 1698. Este o scriere de tinerețe a lui Cantemir compusă sub influența creștinismului și a stoicismului antic pe vremea când se afla sub puternica influență a dascălului său Ieremia Cacavela, parte din ea sub formă de dialog între Înțelept și Lume. Este o scriere de gândire filosofico-teologică sau de filosofie practică, menită a da omului, care este creat de Dumnezeu ca stăpân al Lumii și nu ca sclav al ei, armele cu care să lupte pentru a se feri de păcat, salvându-și sufletul spre mântuire și viață veșnică (ediția critică în Dimitrie Cantemir, *Divanul*, în *Opere complete*, vol. I, editor Virgil Căndea, București, Editura Academiei, 1974).

tință”), verbale sau adjectivale („socotitoriu” pentru „rațional” (λογικόν) sau „puțin socotitoriu” pentru „nerațional” (αψυλλογιστο)), au o mare folosire în *Divanul*, lucru pus de Virgil Cândea pe seama structurii argumentativ-demonstrative a scrierii. În *Istoria ieroglică*, unde apare mult mai rar, devenit termen tehnic și definit de Cantemir drept „sillogismos” (συλλογισμὸν), are sensul de „raționament”, iar „socoteală adevărată” sau „socoteală dreaptă” are sensul de „raționament adevărat sau corect”⁵⁹. Un altul este termenul „ceință”, traducând greșit latinescul *qualitas* (ποιότης) într-o anumite parte din *Divanul*, căci are la bază întrebarea „ce este?” (τι ἐστὶ) nu „ce fel de?” (ποῖόν) de unde provine ποιότης) și pe care-l va transpune mai târziu corect prin „feldeință”⁶⁰, „cel mai riscat, totuși cel mai cuceritor” dintre ele, cum scria Constantin Noica⁶¹. „Ceință”, de la întrebarea „ce este?” (τι ἐστὶ), traduce latinescul *essentia*, adică ceea ce numim acum mult mai puțin sugestiv „esență”, și apare într-adevăr cu această semnificație în *Istoria ieroglică*⁶². În aceeași tendință de a crea termeni filosofici specifici românești care să traducă conceptele fundamentale ale neoaristotelismului se înscrie și termenul „câtință”, care traduce grecescul ποσότης, adică ceea ce înțelegem acum prin „cantitate”, folosit atât în *Divanul*, cât și în *Istoria ieroglică*. Deopotrivă stau și cele cinci voci („glasuri” traduce Cantemir) ale lui Porphyrius, „genul”, „specia”, „diferența”, „propriul” și „accidentul”, pe care el le transpune prin „niamul”, „chipul”, „deosăbirea”, „hirișia” și „tâmplarea”, fără a fi ultimele exemple care se pot găsi în acest sens⁶³.

Mai trebuie amintite alte două lucrări de filosofie, scrise tot în tinerețe. Prima este intitulată *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago* (*Imaginea indescriptibilă a științei sacrosancte*), scrisă în limba latină, rămasă în manuscris, compusă între 1696-1700, tradusă în românește și publicată prima dată în 1928 de N. Locusteanu sub titlul *Metafizica*. Este o lucrare de filosofie în care se încearcă reconcilierea filosofiei naturale sau fizicii cu principii teologice generale, mai precis teiste. Aici se poate observa interesul lui Cantemir pentru astrologie și științele oculte, ca și pentru gândirea teosofică a filosofului flamand Jan Baptista Van Helmont. A doua se numește *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices Universalis Doctrina* (*Doctrina fizică generală a lui Jan Baptista van Helmont*) și este o lucrare scrisă în limba latină după 1698. Lucrarea conține notele de lectură din opera lui Van Helmont făcute de Dimitrie Cantemir înainte de a lua lecții despre acest filosof la Constantinopol cu Meletius, mitropolit al

⁵⁹ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, p.79.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 80.

⁶¹ C. Noica, *ibidem*.

⁶² Cu precizarea lui Al. Surdu (cf. *ibidem*) că în *Scara numerelor și cuvintelor tâlcuitoare*, un fel de dicționar filosofic așezat la începutul *Istoriei ieroglice*, „ceința” (vol. IV, p. 61 în ediția V. Cândea) definită ca „singură ființa lucrului, cea ce iaste” traduce pe „cfidditas”, adică latinescul *quidditas* (*quod quid erat esse*), transpunerea aristotelicului τοῦτ' ἐστὶν εἶναι (ceea ce era a fi), care nu se traduce simplu prin „esență”, ci mai degrabă prin „esență permanentă”, potrivit inspirației transpunerii a lui Șt. Bezdechi în Aristotel, *Metafizica*, București, Editura Academiei, 1965.

⁶³ Cf. Al. Surdu, *op. cit.*, pp. 80–81.

Artei și apoi al Atenei, înalt prelat erudit, care pe lângă cultura clasică, predându-i de pildă principiile lui Thales, îl inițiază și în filosofia mai nouă a flamandului⁶⁴.

Acestea sunt doar o parte din scrierile pe care Dimitrie Cantemir le-a lăsat și care dezvăluie o viață întreagă de muncă intelectuală și cercetare. O parte dintre acestea au fost cunoscute și apreciate în spațiul cultural românesc din timpul vieții cărturarului, altele, precum lucrările cerute de Academia din Berlin, au fost cunoscute încă de atunci în întreg spațiul cultural european unde s-au făcut numeroase traduceri în limbile europene de circulație. Trebuie spus de la început că în ceea ce privește editarea completă a operei sale problema s-a pus abia pe la începutul secolului al XIX-lea⁶⁵ și nu s-a încheiat nici în prezent. În bună măsură acest lucru s-a întâmplat din cauza circulației în spațiul românesc a unei versiuni a *Vieții principelui Dimitrie Cantemir*, apărută în 1789 împreună cu traducerea rusească a *Descrierii Moldovei*, potrivit căreia manuscrisele domnitorului român s-ar fi pierdut într-un naufragiu pe Marea Caspică în timpul campaniei din 1722 a lui Petru cel Mare în Persia. Această versiune a istoriei manuscriselor cantemiriene s-a dovedit încă de la începutul secolului al XIX-lea a fi doar o poveste.

Dimitrie Cantemir a fost unul dintre cei mai mari umaniști europeni ai vremii sale. Recunoașterea meritelor lui de către Academia din Berlin, al cărui membru a devenit în 1714, prestigiul cărturăresc de care s-a bucurat la curțile unor mari imperii ale timpului, corespondența cu unii dintre cei mai străluciți gânditori ai veacului dovedesc acest lucru. Deși a fost un spirit liber și original, concepția sa filosofică a fost influențată în tinerețe de două mari personalități, mai întâi de profesorul său Ieremia Cacavela și apoi de filosoful flamand Van Helmont. Cei doi reprezentau însă tendințe filosofice foarte diferite și într-o oarecare măsură chiar opuse. Teologul călugăr ortodox și medic Cacavela era înclinat spre logică și raționalism, în timp ce medicul și fizicianul Van Helmont era înclinat spre teosofie și spiritualism. Urmele acestor influențe se pot vedea în preocupările și scrierile lui Cantemir din perioadele în care s-au exercitat, ceea ce nu înseamnă că viziunea sa filosofică asupra lumii este o sinteză a celor două tendințe aproape ireconciliabile, ci mai degrabă o depășire spre o formă proprie rezultată și din multe alte experiențe și influențe, el devenind ceea ce fusese oarecum dintotdeauna, un umanist creștin luminat și raționalist.

Bibliografie

- N. Bagdasar, *Cantemir*, în *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, *Filosofia românească de la origini până astăzi*, București, Societatea Română de Filosofie, 1941, pp. 3–20.
- D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964.
- D. Bădărău, „Dimitrie Cantemir și Van Helmont”, în *Scrieri alese*, vol. I, București, Editura Academiei, 1979, pp. 177–206.
- D. Bădărău, „Dimitrie Cantemir academician”, în *Scrieri alese*, vol. I, București, Editura Academiei, 1979, pp. 207-218.

⁶⁴ Vezi A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières...*, index, p. 762.

⁶⁵ Cf. Al. Surdu, *Studiu introductiv*, în vol. Dimitrie Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, București, Editura Științifică, 1995, p. 9.

- D. Bădărău, *Componenta geografică în enciclopedia lui Dimitrie Cantemir*, în *Scrieri alese*, vol. I, București, Editura Academiei, 1979, pp. 219–228.
- D. Bădărău, *Le concept de loi historique chez Démètre Cantémir*, în *Scrieri alese*, vol. I, București, Editura Academiei, 1979, pp. 229–246.
- N. Bănescu, *Academia grecească din București*, Cluj, 1925.
- A. Camariano-Cioran, „Jéréme Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines”, în *Revue des études sud-est européennes*, tome III, nr. 1–2, București 1965, pp. 165–190.
- A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Editura Academiei, 1971.
- A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Salonic, Institute for Balkan Studies, 1974.
- Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere complete*, vol. IV, editor Virgil Cândea, Editura Academiei, 1973.
- Dimitrie Cantemir, *Divanul*, în *Opere complete*, vol. I, editor Virgil Cândea, București, Editura Academiei, 1974.
- Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis moldaviae nominibus și Historia moldo-vlachica*, în *Opere complete*, vol. IX, tomul I, editor Virgil Cândea, București, Editura Academiei, 1983.
- Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, în *Opere complete*, vol. VIII, tomul II, editor Virgil Cândea, București, Editura Academiei, 1987.
- C. Dima-Drăgan, „Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara și cultura română”, în rev. *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, anul LI, 9–12, 1975.
- A. Dumitriu, „Logica lui Dimitrie Cantemir”, în vol. *Istoria logicii*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1975, pp. 1051–1054.
- Sylvain Gouguenheim, *Aristotel la Muntele Saint-Michel*, București, Editura Nemira, 2011.
- I. Ionașcu, „Cu privire la data întemeierii Academiei domnești de la Sf. Sava din București”, în rev. *Studii. Revistă de istorie*, tom 17, nr. 6, București, 1964.
- N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Minerva, 1904.
- N. Iorga, *Istoria statelor balcanice în Europa*, București, 1913.
- N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, 1928.
- N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, vol. I, București, 1928.
- N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, Editura Enciclopedică Română, București, 1972.
- C. Noica, „Aristotelismul în Principatele Române în sec. XVII–XVIII”, în *Studii Clasice*, vol. IX, București, Editura Academiei, 1967.
- V. Papacostea, „Originile învățământului superior în Țara Românească”, în *Studii*, anul XIV (1961), nr. 5.
- I. Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici*, București, Editura Litera, 2011.
- M. Popescu, *Colegiul Național „Sf. Sava” cea mai veche școală românească*, București, 1944.
- D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. I, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939.
- Al. Surdu, „Studiu introductiv”, în vol. Dimitrie Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, București, Editura Științifică, 1995.
- Al. Surdu, „Semnificația logicii în opera lui Dimitrie Cantemir”, în vol. *Vocații filosofice românești*, București, Editura Academiei, 1995, pp. 13–18.
- Al. Surdu, „Probleme logico-filosofice în scrierile slavo-române”, în vol. *Izvoare de filosofie românească*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010.
- Basile Tatakis, *Filosofia bizantină*, București, Editura Nemira, 2010.

-
- Cl. Tsourkas, „Autour des origines de l’Académie greque de Bucarest (1675–1821)”, în *Balkan Studies*, tom VI, nr. 2, Salonic, 1965.
- Cl. Tsourkas, *Les débuts de l’enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l’oeuvre de Théophile Corydalée (1570–1646)*, II-ème édition révisée et complétée, Salonic, Institute for Balkan Studies, 1967.
- Cl. Tsourkas, „La vie et l’oeuvres de Théophile Corydalée (1574–1646)”, în Théophile Corydalée, *Oeuvres philosophiques. Tome I. Introduction à la logique*, Bucarest, Association Internationale d’Études du Sud-Est Européen, 1970.
- Cl. Tsourkas, *Începuturile învățământului filosofic și gândirii libere în Balcani. Viața și opera lui Teofil Corydaleu (1563–1646)*, trad. primei ediții (București, 1948), Craiova, Editura Aius, 2011.
- V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, tom I, București, Imprimeria Statului, 1892.